

RONDOM HET DORPSWOONHUIS IN DE KEMPEN*

W. VAN LEEUWEN

„Het huis staat geleund tegen de smalte der bestrating, den weg die voert naar het raadhuis en naar de kerk, langs het gras van het dorpsplein. Twee ramen, een deur, wederom twee ramen, een groene staldeur onder een gemetselden toog, een rechte schuurdeur, die met de bovenkant haast tegen de pannen van het lange, overlangse dak staat. Een gevel van wel twintig meter lang en tot den benedenrand van het dak geen vier meter hoog. Dat is het Brabantse boerenhuis sinds eeuwen”.¹⁾

Zo beschrijft Uri Noteboom de kaarsenmakerij van zijn oom in Riethoven. Hij geeft het boerenwoonhuis een eeuwenlange geschiedenis mee, waar men vraagtekens bij kan zetten, temeer omdat het leeuwedeel van de nog bestaande stenen huizen in onze dorpen niet ouder is dan de vorige eeuw.

Het dorpswoonhuis, de woning van notabelen, burgers, handelaren en arbeiders, soms in combinatie met een niet-agrarische bedrijfsruimte, is tot dusver niet of nauwelijks stelselmatig bestudeerd.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog stond het onderwerp weinig in de belangstelling, wat duidelijk blijkt uit de in 1931 gepubliceerde „Voorloopige lijst”, die weinig aandacht geeft aan woonhuismonumenten op het platteland. Oirschot is uitzondering: hier somt men 7 huizen op en 3 geveldetails, terwijl de huidige lijst van beschermde monumenten zo'n 90 eenvoudige woonhuizen en boerderijen bevat. In Eersel met zijn beschermde dorpsgezicht wordt één van hout, leem en riet opgetrokken boerderij genoemd. In het Teutendorp Luyksgestel noemt men geen enkel huis, hoewel hier tot ca. 1960-65 diverse 18e-eeuwse woningen stonden.²⁾

De literatuur over dit onderwerp is beperkt. Natuurlijk, er zijn wel plaatselijke publicaties en rapporten, bijvoorbeeld het onderzoek naar de typologie van het Tilburgse wevershuis³⁾ en de bevindingen van diverse heemkundige kringen. De Stichting Historische Boerderij Onderzoek in Arnhem meet incidenteel woningen en bedrijfsgebouwen op en ook ondergetekende heeft enige bevindingen over afgebroken Teutenhuizen en dorpswoningen in Luyksgestel gepubliceerd.⁴⁾ Daarnaast is er het onderzoek dat de arts H.A.M. Ruhe heeft gepubliceerd onder de titel *Het dorpswoonhuis in de Kempen*.⁵⁾ Dit boek bevat veel materiaal, niet zeer systematisch en constant van niveau, maar toch als eerste introductie in de materie zeker van belang. Wel systematisch, maar beperkt tot de uitwendige verschijningsvorm is de gemeentegewijze inventarisatie van monumentwaardige gebouwen en nederzettingen in Noord-Brabant.⁶⁾ Dit omvangrijke project kan om tijdsredenen niet meer bieden dan indicaties van aanwezige waarden.

Een op te zetten systematisch onderzoek kan gebruik maken van meerdere bronnen. Het gemeente-archief of het archief van bouw- en woningtoezicht bevatten, naast algemene gegevens over geschiedenis en ontwikkeling der nederzetting, ook materiaal over architecten, bouwdata, opdrachtgevers, oorspron-

kelijke en huidige functie. Oude foto's geven inzicht in veranderingen in de tijd. 7)

Daarnaast kunnen kadastrergegevens vanaf de vroege 19e eeuw materiaal verschaffen over eigenaren, hun beroep of bedrijf, hun welstand en het gebruik van de grond. Een aldus uitgewerkte kaart van de nederzetting in de periode rond 1830-40 biedt inzicht in de ligging van huizen en de plaats van hun bewoners in het sociale systeem van een dorp of gehucht. 8) Het gebouw zelf als bron wordt gelezen met de vele methoden van bouwhistorisch onderzoek, die uiteenlopen van eenvoudige documentatie tot gedetailleerde opmeting met bouwfasen, – sporen en constructieve details. Gesprekken met bewoners of oud-bewoners bieden onschatbare gegevens over het functioneren van de ruimten en recente veranderingen. Zo ontstaat een dynamisch beeld van de veranderingen in het woonhuis in de afgelopen decennia dat vaak waardevoller is dan het meer statische beeld van stijl- en typologische ontwikkelingen. Toch kunnen stijl en typologie inzicht geven in ontwikkelingen rond het dorpswoonhuis in de laatste 150 jaar.

STIJL EN ORNAMENT

Wanneer we ons blikveld beperken tot de uiterlijke verschijningsvorm der huizen, constateren we een groot verschil tussen oudere en recente gebouwen, tussen de woningen van de lagere en de heersende klasse. Het pand Doornboomstraat 15 (afb. 1) te Middelbeers is eigenlijk een voorbeeld bij uitnemendheid van het allereenvoudigste woonhuis. Laag muurwerk in kruisverband, een zadeldak van riet en oudhollandse pannen, een voordeur met gedeeld bovenlicht, twee zesruits schuiframen, geheel rechts een tot kamer verbouwde bedrijfsruimte. Een moeilijk dateerbaar huis vermoedelijk midden 19e eeuw, maar het kan ook enige decennia jonger zijn, zo tijdloos is de totale verschijningsvorm. Het vroegere notariaat Van Galen, Hof 63 (afb. 2) is als tweelaags herenhuis met rijk versierde ingangsomlijsting een mengeling van sobere eenvoud een waardige decoratie met – hoe kan het ook anders – geteld-geldmotief (eerste helft 19e eeuw). Het deftige huis van Cornelis de Vocht, oud-burgemeester en schout, Europalaan 96 (afb. 3) te Bladel uit 1849 is eenlaags met een dwars zadeldak tussen topgevels maar heeft eveneens een rijke ingangsomlijsting met snijraam en een fronton met curieuze, onklassieke raampartij. Dergelijke klassicistische motieven werden verbreid door voorbeeldenboeken voor bouwkundigen en timmerlieden die ze vaak vrij interpreteerden. Van architecten in de tegenwoordige zin was nog geen sprake. Aannemers en timmerbazen zullen verantwoordelijk zijn geweest voor de meeste woonhuizen in de dorpen.

In de loop van de tweede helft van de 19e eeuw kan de decoratie zich over de gehele gevel uitbreiden. Panden als Vrijthof 3 (afb. 4) te Hilvarenbeek – helaas niet meer dan een gevel – het Pankenhuis, Markt 15 te Eersel en de R.K. Pastorie, Dorpsstraat 24 te Westerhoven hebben gepleisterde gevels, die een natuursteenverband van grote, deels gebosseerde blokken suggereren, terwijl

Afbeelding 1

Afbeelding 2

Afbeelding 4

Afbeelding 3

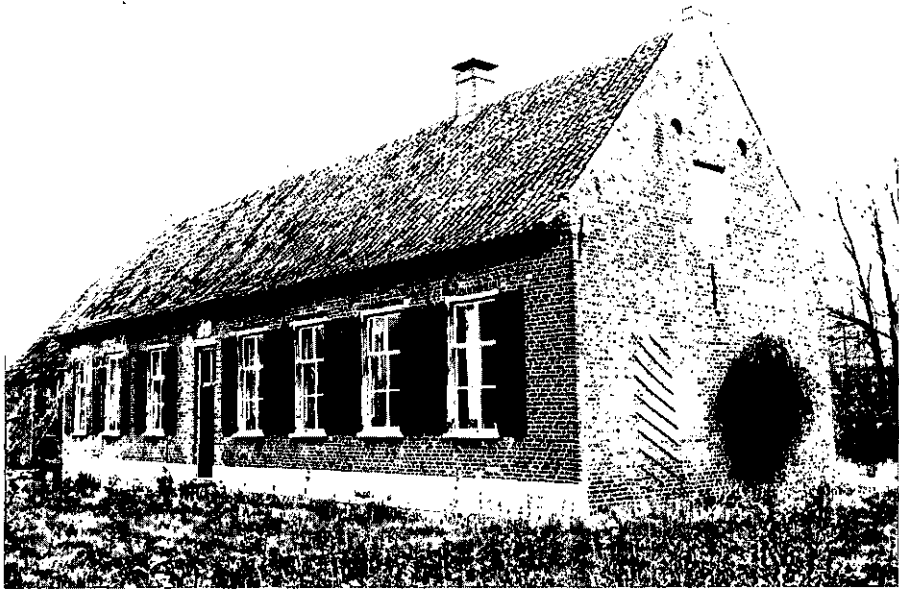

Afbeelding 5

Afbeelding 6

rondom de ramen en onder de goten consoles, kuiven en lijsten zijn aangebracht, in stuc, zink en terracotta. Firma's als Braat te Delft konden massaal industrieel vervaardigde ornamenten leveren in vele stijlen en materialen. Gelderstraat 11 (afb. 5) in Hilvarenbeek heeft drie dakkapellen in zink, met een veelheid aan krullen en obeliskes. De eenvoudige huizen aan de Hoogstraat 315 te Eindhoven-Gestel (afb. 6) hebben baksteengevels die zijn beschilderd met een veelkleurig baksteenmozaïek, dat nog mogelijk was in een tijd waarin het zoeken naar zogenaamd „eerlijke” materialen nog niet de vorm had aangenomen die het in onze tijd van schoon metselwerk en gevernist hardhout heeft gekregen. Waren aard en status van de bewoner in de achttiende en vroege negentiende eeuw meestal alleen afleesbaar uit lange ramenreeksen, aan het eind van de eeuw huldten de plaatselijke elites zich in heterogene stijlelementen, die dank zij de industriële vervaardiging relatief goedkoop werden. Hadden de huizen van arm en rijk aan het begin van de eeuw eenzelfde karakter van baksteen met schuiframen, luiken en lage zadeldaken, vanaf ca. 1860 verandert dit beeld. Het is een intrigerende vraag of de voorliefde voor ornament bij de Kempense en Brabantse elite vanaf het eind van de vorige eeuw samenhangt met het proces waarbij deze elitefamilies zich in maatschappelijk opzicht gaan onderscheiden van en losmaken uit de dorpsgemeenschap. Dit proces is door P. Meurkens beschreven in zijn proefschrift *Het oude Kempenland* en biedt aanknopingspunten waarmee het onderzoek naar huisgevels toch een maatschappelijke dimensie kan krijgen. 9)

Afbeelding 7

WONINGTYPEN

Een typologische vergelijking van de woningen van de verschillende klassen geeft eenzelfde beeld, waarbij overigens de toenemende invloed van de overheid het wonen in dorpen een nadrukkelijk accent geeft. Ik orden enige panden naar de status van hun bewoners. Pastoor, burgemeester en dominee woonden meestal op stand. De uit 1716-17 daterende pastorie Dorpsstraat 37 (afb. 7) te Luykgestel is een waardig langgerekt huis van 8 traveeën, oorspronkelijk omgracht en voorzien van leien dak met dakruiter. Inwendig heeft dit huis balkdragende muren en een middengang. Rechts bevonden zich twee grote vierkante vertrekken, toegankelijk door korfboogdeuren. De pastorie van de N.H. Kerk, Vrijthof 23 te Hilvarenbeek heeft een 19e eeuwse gepleisterde gevel, maar dateert uit 1717. Aan de straatzijde is het huis tweelaags, aan de tuinzijde eenlaags. Het heeft een half gebint: de moerbalken rusten in de voorgevel, aan de achterzijde zijn ze verankerd in een houten stijl. Dit huis, door Ruhe gerekend tot het zgn. „Kempisch verdiepingshuis” blijkt ook elders in het land, met name het gebied der grote rivieren, voor te komen en is dus niet specifiek voor onze streek.

Ook de huizen van de Teuten, de rijke handelaren in onder meer koper en haar, vallen op door omvang en constructie. Bijna altijd hebben ze vijf raamassen, balkdragende muren en een middengang. Het uit 1722 daterende Domineestraat 8 (afb. 8) te Bergeijk is sinds ca. 1900 boerderij. Het oude gedeelte heeft troggewelfplafonds in stuc en een opkamer en kelder aan de voorzijde.

Afbeelding 8

Over het gehele huis een ruime bergzolder. In de topgevel het jaartal in verglaasde baksteen. De statusverlaging van elitewoning tot boerderij rond 1900 treffen we veel aan in Bergeijk en Luyksgestel. Het is meestal de laatste fase vóór de sloop.

De woningen van arbeiders en landarbeiders zijn in het algemeen niet ouder dan het eind der 19e eeuw. Voor die tijd zullen dergelijke huizen een kort leven hebben gehad, omdat ze uit hout, vlechtwerk en leem zullen zijn gebouwd. Een huisje aan de Nieuwstraat 5 (afb. 9) te Oirschot kan nog een voorbeeld zijn van een dergelijk huis met eenbeukig gebint. Het is in de vorige eeuw „versteend”. De huizen Schoolstraat 17-23 in Moergestel zijn arbeiderswoningen die gelijkennis vertonen met de laat-19e-eeuwse Tilburgse weverswoningen. Oranjestraat 72 te Best is een groep van twee eenvoudige woningen, gepleisterd met zesruits schuiframen onder zadeldak. Dergelijke rijtjeshuizen worden steeds zeldzamer. Een der aardigste voorbeelden is de groep Varkensmarkt 53-61 te Hilvarenbeek (afb. 10). In een vermoedelijk 18e-eeuwse boerderij werden in de 19e eeuw ter plaatse van de stal twee woninkjes met schouw, kamer, kelder, opkamer en geut ingebouwd. Rond 1930 maakte ook de schuur nog plaats voor twee woningen.

De bouw van rijtjeswoningen zal echter pas goed op gang komen na de woningwet van 1901. De overheidsbemoediging met de woningbouw resulteert dan in de bouw van woningcomplexen door verenigingen, aanvankelijk in de bestaande verkaveling, later – na 1945 – in planmatig tot stand gekomen dorpsuitbreidingen. De Eindhovense Rochusbuurt werd zo aan het eind van de 19e eeuw van een dorps wijkje met grote open binnenterreinen tot een dichtbe-

Afbeelding 9

Afbeelding 10

bouwd stedelijk gebied, waar de woningen aanvankelijk tussen de bestaande bebouwing en op erven aan weggetjes en paden worden gesitueerd en pas rond 1910-20 nieuwe straten worden aangelegd en doorbraken gepleegd. De greep van de overheid op het gebied neemt toe. ¹⁰⁾

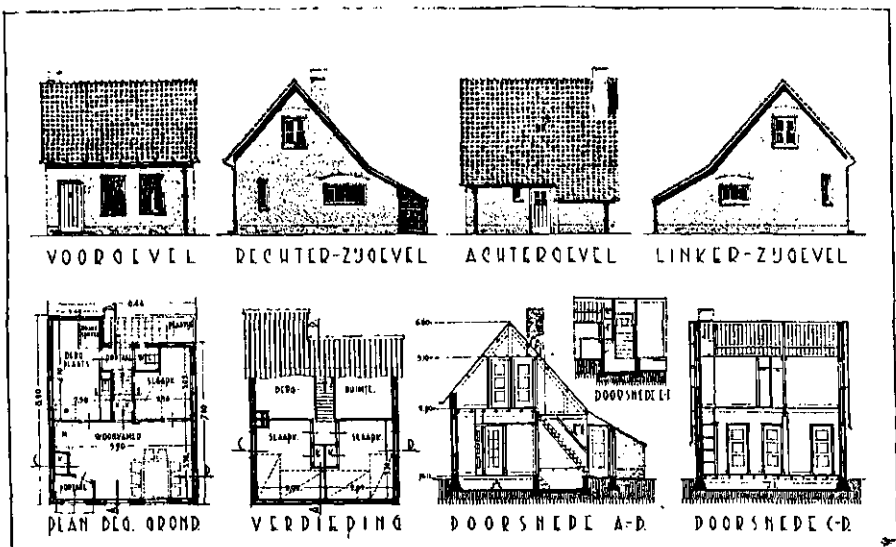
Een woning uit ca. 1920 aan de Ekkerstraat (afb. 11) te Bergeijk, het enige gave exemplaar van verenigingsbouw in de Kempen dat ik nog ken, heeft een woonkamer, hal met kelder en trap en een etage met slaapkamers. Het kwam tot stand naar een standaardpakket van eisen. Het ontwerp treffen we in vele kleine variaties ook aan in Eersel en Bladel.

Afbeelding 11

De inkapseling van de laagste klasse op het platteland in een stelsel van eisen en normen, vastgelegd door overheid, woningwetverenigingen en kerk, komt duidelijk tot uiting in een bijdrage van de architect G. Bolsius, in het R.K. Bouwblad. ¹¹⁾ Hij constateert een groot gebrek aan kwaliteit bij de woningen die de gemeenten door dorpsbouwkundigen voor de laagstbetaalden laten bouwen. Zij passen niet in het oude dorpsbeeld. Hij ontwerpt een „zoo klein mogelijke, vrijstaande plattelandsarbeiderswoning” (afb. 12) en rekt hierin af met onhygiënische en afkeurenswaardige onderdelen als bedsteden. De kinderen slapen voortaan boven in kamertjes, de ouders hebben vanuit hun kamer beneden via een klein raampje een mogelijkheid het verkeer op de trap in de gaten te houden: een controle-element dat doet denken aan de wijze waarop de Kempense boer vanaf zijn plaatsje aan de haard toezicht kon houden op het vee.

De afmetingen van kamer en keuken zijn erop berekend, dat de keuken niet als woonruimte gebruikt wordt. Controle en planning van bovenaf leiden tot een heel ander „dorpswoonhuis” dan we traditioneel onder dit begrip verstaan.

Afbeelding 12

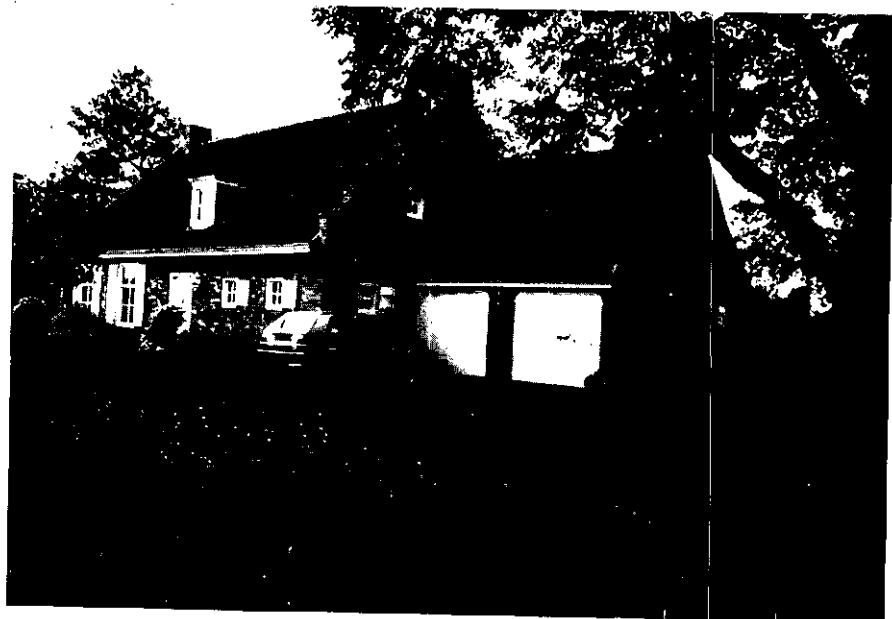
NOSTALGIE

Met dit betoog wil ik een wijze van onderzoek schetsen, die niet – of althans niet alleen – gemotiveerd wordt door nostalgie, het zoeken naar het archaisch ideaal van de streekgebonden woning dat misschien alleen bestaan heeft in de woorden van schrijvers als Stijn Streuvels en Ernest Claes. Claes verwoordt dit in zijn jeugdherinneringen als volgt: „En toch, en toch, mijn bliken zoeken u, witte lemen huisjes, waar ik u vroeger gezien heb, waar ge zoudt moeten staan, en ik u niet meer vinden zal. . . Want de ziel, de ziel van Kempen en Hageland, die tussen uw schamele wanden leefde is ook heengegaan, die hebben ze ook afgebroken, omdat ze niet wisten hoe ze die moesten overbrengen in het nieuwere en gezondere stenen huis”.¹²⁾

Mijns inziens zijn voor een goed onderzoek veelomvattende methoden nodig, die door een wetenschappelijke nieuwsgierigheid gemotiveerd worden en waarbij het begrip dorps huis niet rond 1900 ophoudt.

Nostalgie is niet alleen voor onderzoek een slechte motivatie. Zij is het ook voor nieuwbouw en restauratie. In de laatste jaren, nu zoveel dorps huizen gesloopt zijn – in mijn geboortedorp Luyksgestel, moeten het er zo'n 60 à 70 geweest zijn – komt het verlangen naar het verleden dat verdween, in sterke mate weer op. Men restaureert de bestaande oude huizen, soms goed, soms te ingrijpend. Bij Markt 39-41 te Eersel verdween zo het gehele gebint en bleef alleen de voorgevel.

Erger is de tendens tot nieuwbouw in historische vormen. Op zich kan er geen bezwaar bestaan tegen goed geproportioneerde dorps huizen met de oude ka-

Afbeelding 13

Afbeelding 14

rakteristiek van lange muren en horizontale daken, maar of woonhuizen van nu in de vorm van boerderijen met functieloze stal- en deeldeuren moeten worden opgetrokken, betwijfel ik. Een voorbeeld van dergelijke bouw is Tilburgseweg 13 te Hilvarenbeek (afb. 13). Een villa op het land, met doorzonkamer en dubbele garage wordt gehuld in een historisch jasje van zesruits schuiframen en oude handvormsteen. Achter de ramen geen traditioneel levend boeregezin, maar een eerbare burger of middenstander, die zich koestert in de herinnering aan vroeger.

Misschien was Dr. P.C. de Brouwer, de voorvechter der Groot-Kempische gedachte, toch eerlijker, toen hij rond 1920-25 het statige Hilvarenbeekse Vrijthof verstoorde door daar een bakstenen woning (afb. 14) neer te zetten in een trant die het midden hield tussen art-deco, Amsterdamse School en zakelijkheid. Het huis dat overigens in schaal wel in het straatbeeld past, verraaft onmiddellijk zijn ontstaansperiode en spiegelt geen idyllisch landelijk verleden voor.

Het onderzoek naar het dorpswoonhuis kan zich hieraan spiegelen. Geen zoeken naar een eigen, streekgebonden woningtype, dat de onderzoeker willekeurig zelf in zijn geest creëert maar reëel en feitelijk onderzoek, dat eventuele ontmythologisering moet schuwen. Men moet zich bewust zijn van het gegeven dat herkenning van een zogenaamd streekeigen woonhuis pas geschiedt als het voortbestaan van wat eens vanzelfsprekend was, problematisch wordt!

Nijmegen, 25 november 1985

Noten

- * Deze tekst wijkt af van de door mij gehouden lezing in Bokrijk op 12 oktober 1985 omdat een geschreven tekst m.i. andere mogelijkheden en beperkingen heeft dan een spreekbeurt met overvloedig fotomateriaal.
- ¹⁾ U. Nooteboom, *Jeugd in de Kempen*, heruitgave, Hapert 1983, 15.
- ²⁾ *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Provincie Noordbrabant, Deel X, 's-Gravenhage-Utrecht 1931.*
- ³⁾ H. Ruiter, *Rapport bouwhistorisch onderzoek van de weverswoningen aan de Reitse Hoevensstraat 36 t/m 66 te Tilburg*, Tilburg nov. 1979. Naar dit onderwerp wordt momenteel een onderzoek uitgevoerd dat stoelt op „oral History”, archief- en bouwkundig onderzoek door M. de Bruyn en I. Stroucken.
- ⁴⁾ W. van Leeuwen, „Verandering. De Dorpsstraat van Luyksgestel 1-V”, *Rosdoek* no. 27 (1982) – no. 37 (1985).
- ⁵⁾ H.A.M. Ruhe, *Het dorpswoonhuis in de Kempen vanaf de vijftiende tot de negentiende eeuw*, Zaltbommel 1980.
- ⁶⁾ Door de afdeling Culturele Zaken van de Provinciale Griffie zijn tot dusver 27 gemeenten in rapportvorm gepubliceerd onder de titel *Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant*. Van een twintigtal andere is het veldwerk gereed. Een handelsuitgave van de delen Bergen op Zoom en Boxtel-Liempde zal begin 1986 verschijnen.
- ⁷⁾ Belangrijk zijn de vele foto's die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft gemaakt voor de monumentenlijsten in het kader van de Monumentenwet 1961 en de reeks *In oude ansichten* van de Europese Bibliotheek te Zaltbommel. Zie ook *Bronnengids Brabantse Bouwgeschiedenis*, Breda 1985 (uitg. Hist. Sectie v.h. Provinciaal Genootschap).
- ⁸⁾ A.D. Kakebeke, „Reconstructie van de agrarisch-ambtelijke situatie onzer dorpen uit de kadastrale bescheiden van omstreeks 1830, als project voor een heemkundekring”, *Brabants Heem* 19 (1967), 5-18 en H. Mélotte, „Het vervaardigen van werkkaarten op basis van het ka-

daster van omstreeks 1830", *Brabants Heem* 26 (1974), 73-79.

- 9) P. Meurkens, *Bevolking, economie en cultuur van het oude Kempenland*, Bergeijk (Stichting Eicha) 1985.
- 10) De ontwikkeling van deze buurt werd onlangs onderzocht door H. de Beer en Ben Keijsers in het kader van een afstudeeronderzoek aan de Academie van Bouwkunst te Tilburg getiteld *Toeval-Werkblad voor een architectuurstudie* Eindhoven-Horst april 1983.
- 11) G. Bolsius, „Bij een drietal voor het platteland bestemde arbeiderswoningtypen van geringen omvang”, *Het R.K. Bouwblad* 9 (1937), no 10, 145-149.
- 12) Ernest Claes, *Jeugd*, 1940.

Afbeeldingen

- 1. Middelbeers, Doornboomstraat 15 (foto 1985).
- 2. Bergeijk, Hof 63, ingang (1981).
- 3. Bladel, Europalaan 96 (1985).
- 4. Hilvarenbeek, Vrijthof 3 (1985).
- 5. Hilvarenbeek, Gelderstraat 11 (1985).
- 6. Eindhoven-Gestel, Hoogstraat 315 (ca. 1975).
- 7. Luyksgestel, Dorpsstraat 37 (1981).
- 8. Bergeijk, Domineestraat 8 (1981).
- 9. Oirschot, Nieuwstraat 5 (1980).
- 10. Hilvarenbeek, Varkensmarkt 53-61 (1985).
- 11. Bergeijk, Ekkerstraat 66 (1981).
- 12. Ontwerp voor een arbeiderswoning voor Hoeven en Terheijden door G. Bolsius.
- 13. Hilvarenbeek, Tilburgseweg 13 (1985).
- 14. Hilvarenbeek, Vrijthof 8 (1985).

De afbeeldingen 2, 7, 8, 9 en 11 uit de Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, de overige opnamen van de auteur.